

שיעור כ

מלאכת זורע

הגדרת אבות ותולדות

פתיחה | שיטת רבנו חננאל | שיטת רש"י והצעת הריטב"א | שיטת
הרמב"ם | מנכש ומשקה

פתיחה

במלאכת חורש עסקנו בתהליך האינדיווידואלי של המלאכות, ביחס בין המלאכה הבודדת לסדר בו היא מופיעה במשנה, וכן באופן שבו ניתנת הגדרה למלאכה. במלאכת זורע נמשיך לעסוק, באמצעות דוגמה אחת, ביחס בין אבות לתולדות.

שיטת רבנו חננאל

הגמ' מביאה ברייתא ופירושה משום רבי אמי:

תנא הזורע והזומר והנוטע והמבריק והמרכיב כולן מלאכה אחת הן מאי קא משמע לן [הא קא משמע לן] העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת אינו חייב אלא אחת אמר רבי אחא אמר רבי חייא בר אשי אמר רבי אמי זומר חייב משום נוטע והנוטע והמבריק והמרכיב חייב משום זורע (שבת עגב)

פשטות הדברים היא שבברייתא סווגו כל המלאכות תחת קטגוריה אחת, כלומר: שכולן בנות אותה משפחה, ולכן העושה אותן בהעלם אחד, חייב רק אחת, ורבי אמי הוסיף שאף שהן בנות משפחה אחת, ההיררכיה של המלאכות שונה, ויש לדבר על שלושה מפלסים:

- התחתון - זומר
- האמצעי - נוטע מבריק מרכיב
- העליון - זורע

זורע הוא אב המלאכה, מבריק, מרכיב ונוטע הם תולדותיו, וזומר הוא תולדה של נוטע שהוא עצמו תולדה. באופן זה בדיוק, ולפי פשט המילים פירש ר"ח:

אמרינן משמיה דרב הזומר חייב משום נוטע והנוטע והמבריק והמרכיב חייב משום זורע. שמעינן מינה מדמוקים המבריק והמרכיב משום נוטע ואף משום זורע דיש תולדה לתולדה. וכולן נכללין בכלל אב אחד. הנוטע וולד הוא של זורע. כי הנוטע נועץ יחור של אילן בארץ ומתגדל כגון המפיל

הזרע לארץ וצומח והזומר המקום שזומר באילן מתגדל המקום ההוא ומוסיף פירות ונמצא בנוטע לפיכך אמרינן בזומר חייב (שתים) משום נוטע

בין המפלס התחתון - זומר, למפלס העליון - זורע, אין קשר ישיר, וזומר הוא ממשפחת זורע רק מפני שהוא דומה לנוטע - שבמפלס השני. סוג הקשרים כאן הוא של קשרי דומינו, דהיינו, על דרך משל, יש חתיכה אחת שיש לה שני חלקים: א + ב, ושניה שיש לה: ב+ג והיא דומה לראשונה ברכיב ב, ושלישית שיש לה ג+ד, והיא דומה לשניה ברכיב ג. נמצא שאין בעצם דמיון בין הראשונה לשלישית. ובשפה ריאליית: נוטע דומה לזורע והוא תולדה שלו בגלל שהוא גורם להצמחה של חומר אורגני על ידי חיבורו לקרקע. אמנם, בזורע יש גם תהליך כימי משמעותי ההופך זרע לצמח, ואילו בנוטע הנטיעה רק מסייעת לדבר קיים. זומר הוא מי שקוצץ ענף, ומאפשר לאותו מקום שקצץ או סמוך אליו - לגדול. כלומר: הוא תומך באופן עקיף בהצמחת העץ. אין בו כלל את המרכיב של חיבור צמח פוטנציאלי לקרקע שיש בזורע ובנוטע, ובמובן הזה הוא אינו דומה כלל לזורע, אלא רק לנוטע שבו יש מרכיב של הצמחת דבר קיים.

על שיטת ר"ח, שהיא כאמור פשט המילים בסוגיה, יש לשאול האם היא איננה מובילה לשרשרת אינסופית של לימודי תולדה מתולדה. שכן אם תולדה יכולה להיות רק לאב המלאכה, ברור שרק פעולה שיש לה דמיון מצד אחד לאב - תיאסר. אבל אם ניתן להמשיך הלאה, הרי גם לזומר יש תולדה מצד מה, למשל - פעולת הגיזום והניתוק של העץ, שהיא שייכת רק בגזום, ולא בשני הקודמים, ואם כך גוזז צמר או דג דגים ועוקרם מבית גידולם יהיה חייב משום זומר - כלומר משום זורע, וזה קשה שכן כל המלאכות דומות מבחינה מסויימת, אם שרשרת ה'דומינו' תהיה ארוכה מספיק, ולכאורה אין מעשה בעולם שלא ייאסר באופן זה, וזה אבסורד.

ניתן להציע בשיטת ר"ח שזורע הוא אב המלאכה שבו מתקיימת יצירת צמח ע"י הכנסת משהו לאדמה, ובעצם אותה מהות נמצאת גם בנוטע, ומבריק ומרכיב, והם בעצם דרכים לזרוע. אם כך, נוטע, מבריק ומרכיב הם לא ממש תולדות, אלא מעין אב המלאכה זורע, מהותית - הם נחשבים אופנים אחרים של זריעה, ולכן הם מוגדרים כדרגת ביניים בין אב לתולדה, ולא כתולדה ממש. ר"ח סובר שגם מדרגת הביניים בין האב לתולדה ניתן ללמוד תולדות, אך אם תהיה תולדה ממש, שהיא בתחום אחר לגמרי, כמו מגבן מבונה, או חולב ממפרק/דש, לא ניתן יהיה ללמוד מהתולדה.

באופן אחר ניתן לומר שהזומר, אע"פ שבאופן הפעולה המעשי איננו דומה כלל לזורע, בכל זאת מבחינת מהותו ותכליתו הוא קשור גם לאב, שהרי לשניהם תכלית אחת: צימוח של צמח או צמח פוטנציאלי, אלא שאופן הפעולה שונה, וגם השלב החקלאי שונה. ולכן באמת אין זה קשר דומינו בלבד, שכן לאב המלאכה, לתולדה, וגם לתולדה דתולדה יש תכלית משותפת ולכן זה מבנה קביל. בעצם, ר"ח אומר שאם הייתה רק תכלית משותפת, זה לא היה מספיק כדי לסווג את זומר לזורע, וצריך גם דמיון באופן הפעולה או באובייקט שעליו נעשית הפעולה. התולדה דתולדה מסייעת לסיווג בגלל הדמיון באובייקט - זה נעשה על עץ (ולא על אדמה), וזה מצטרף לדמיון התכליתי לזורע, ולכן זומר שייך לאב מלאכה

של זורע. ולסיכום, לפי הבנה זו תולדה ראשונה יכולה להיות רק אם היא דומה לאב גם דמיון תכליתי וגם דמיון באוביקט שבו נעשית המלאכה, אבל דמיון באוביקט יכול להיות גם לתולדה דתולדה של אותו אב.

שיטת רש"י והצעת הריטב"א

רש"י ביאר אחרת את דברי רב אמי:

חייב משום זורע - כלומר: אינהו נמי זורע הו, זה אב בזרעים וזה אב באילנות. (רש"י שבת עג ב)

זורע, מסביר רש"י, הוא אב המלאכה, ומה שדומה אליו במהות: הכנסת משהו לקרקע לשם צימוח צמח, ושונה בתחום פעולתו (מצמחים לאילנות), הוא אב כמותו, כגון: נוטע, מבריק ומרכיב. זומר, כיוון שהוא מטייב את האילן ומסייע לצמיחה, הוא תולדה דנוטע, שהוא בעצם אב של מלאכת זורע, ולכן זומר הוא פשוט תולדה ראשונה. וההיררכיה לפי רש"י היא דו מפלסית:

• מפלס תחתון (תולדות): זומר

• מפלס עליון (אבות ומעין אב המלאכה): זורע, נוטע, מבריק ומרכיב.

בסוף הסוגיה נאמר בשם רב אמי שזומר חייב משום נוטע, ואילו נוטע מבריק ומרכיב חייבים גם משום נוטע וגם משום זורע. משמעותה של הבחנה זו איננה ברורה, והרי נוטע עצמו הוא משום זורע. וכן, מה לגבי מעמדו של זומר? התוס' הבינו שהדיון הוא כל כולו לגבי התראה, האם מתרים משום זורע או משום נוטע. ולפיכך, על הזומר מתרים רק משום נוטע, שכן איננו דומה לזורע, ועל הנוטע מבריק ומרכיב מתרים גם משום זורע וגם משום נוטע. לפי התוס' כולם תולדה דזורע, ושלא כר"ח, ושאלת ההתראה נוגעת לבעיות של מודעות וסבירות, כלומר: המותרת, כדי שיידע שהוא עומד לעבור עבירה, צריך לשמוע שם מלאכה שדומה מספיק למה שהוא עושה. זו גם הסיבה שהתוס' מתעקש על כך שההתראה לא חייבת להיות משום האב אלא יכול פשוט להתרות על זומר משום זומר, והגמ' חידשה שיכול להתרות גם משום האב - אם מבחינת הבנת האדם זה דומה מספיק.

רש"י הבין, שלא כתוס', שגם החלק האחרון של הסוגיה ממשיך לעסוק בשאלה המהותית של סיווג האבות:

משום נוטע לא - אמבריק ואמרכיב קאי.

אימא אף משום זורע - דהך זריעה באילנות ואי עביד ליה בהדי זורע מיחייב חדא ותו לא.

נראה מדברי רש"י, שמסקנת הגמ' היא שנוטע, זורע ומרכיב, אם עשה שתים מהן יחד או אחת מהן עם זורע, יתחייב תמיד רק על אחת, כיוון שהן כולן מעין אותה מלאכה, ודומים גם לנוטע וגם לזורע. אבל הזומר, שהוא תולדה של נוטע בלבד, ואיננו דומה מספיק לזורע, אם יזמור ויזרע ביחד - יתחייב שתים. ואולם, מסקנה זו צריכה עיון שהרי גם הזומר חייב

משום נוטע, שהוא מעין אב מלאכה של זורע, ואם כך - כולן בני משפחה אחת הן ולמה יתחייב שתיים? הריטב"א מציע ביאור לשיטת רש"י, ואף מקצין אותה:

אימא אף משום זורע. פרש"י ז"ל דאי עביד להו אף בהדי זורע לא מיחייב אלא חדא, והקשו בתוספות דא"כ זומר דחייב משום נוטע בלבד אי עביד להו בהדי זורע חייב תרתי, ואי אפשר לומר כן דהא קתני שכולם מלאכה אחת הן ואינו חייב על כולם אלא אחת, נ"ל לתרץ לדעת רש"י ז"ל דהתם כשעשאו כולם דכיון דאיכא נוטע מיפטר אף זומר בהדי נוטע והיינו דפריש לן רב דבכולהו ליכא אלא חטאת אחת, אבל בעושה מקצתם בלבד אפשר שהוא חייב שתיים כגון זומר וזורע ונמצא ריבוי המלאכות ממעט הקרבנות. (חדושי הריטב"א שבת עג ב)

אומר הריטב"א שלשיטת רש"י מי שעושה שלוש מלאכות: זורע, נוטע וזומר - אכן יתחייב רק חטאת אחת, כיוון שכולן מאותו אב, אך העושה שתיים: הזומר וזורע בהעלם אחד, כיוון שזומר הוא רק משום נוטע ולא משום זורע, יתחייב שתיים, כי אין שום דבר שמקשר ביניהן.

מה ההיגיון של הריטב"א שכאשר אדם עושה רק זומר וורע - חייב שתיים, וכאשר הוא מוסיף נוטע - חייב אחת, וכלשונו: ש"ריבוי המלאכות ממעט הקרבנות"? את דבריו יש להבין לאור יסודות העבירה בשוגג. אדם שחטא בזריעה, זמירה ונטיעה בבת אחת, טועה בטעות אחת גדולה, בהעלם אחד, הוא לא יודע שהצמחה בשבת אסורה בכל גווניה. כאדם שאיננו יודע שבשבת יש בכלל איסור מלאכה ועושה מלאכות רבות - ואינו חייב אלא אחת, כי זו טעות אחת. אך מי שזורע וזומר לא טועה בטעות אחת, שהרי לפי ראות עיני האדם יש לו שתי שגגות בתחומים שונים שאין ביניהם זיקה נראית לעין, אחת בטיפול בעץ ואחת בזריעת צמחים, ולכן הוא יתחייב עליהן שתי חטאות.

נמצא, שלדעת רש"י לפי פירוש הריטב"א, היררכיית המלאכות היא תמיד דו מפלסית, ושלא כר"ח שמדבר על שלושה מפלסים ואולי יותר. אבל מבחינת החלוקה הפנימית והסיווג עולה חידוש גדול, שלמרות שפשט דברי התנאים במשנת כריתות (יט א), ושל ר' יוחנן אצלנו, שהעושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת חייב תמיד רק אחת, ייתכן שיעשה שתי מלאכות שהן תחת אותו אב מלאכה ויתחייב שתיים. אפשרות זו היא תוצאה של שילוב שני מבני ההרחבה בתורת המלאכות: ההרחבה לרוחב - מעין מלאכה אחת זורע והדומים לו: נוטע, מרכיב וכו', וההרחבה האנכית - לתולדה. ההרחבה האנכית - כלפי מטה, מתייחסת רק לאחד האבות מתוך אלה שהם מעין המלאכה, ולכן יכול להיות שזומר יתייחס לנוטע, ולא לזורע, ויתחייב העושה את שתיהן - שתיים.

שיטת הרמב"ם

כך סיכם הרמב"ם את מלאכות הזריעה:

וכן אחד הזורע זרעים או הנוטע אילנות או המבריך אילנות או המרכיב או הזומר, כל אלו אב אחד הן מאבות מלאכות וענין אחד הוא, שכל אחת מהן לצמח דבר הוא מתכוין. (רמב"ם שבת ז ג)

למרות דברי רב אמי שזומר חייב משום נוטע דווקא, ומשמע שהוא תולדה, הכריע הרמב"ם כפשטות הברייתא שכל חמש הפעולות: זומר, זורע, מבריך, מרכיב ונוטע כולן במעמד אב מלאכה, ותחת שם אחד, כיוון שיש להן תכלית אחת משותפת - לצמח דבר. בלשון הסוגיה חמש הפעולות הללו הן: "מעין מלאכה אחת", והרמב"ם מבין שהמונח: "מעין" איננו רק מילה נרדפת לדמיון, אלא שיש להם "ענין אחד", והמילה עניין לפי ביאורו משמעותה: התכלית לה מתכוין עושה הפעולה. נמצא - שכל המלאכות שיש להן תכלית אחת משותפת - הן אבות מלאכה מעין אותה מלאכה, ולא תולדות.

אם גם הזומר, שמבחינת אופי הפעולה שונה כך כל מהאב, נחשב לאב, מהי אם כן לפי הרמב"ם תולדה:

הזורע כל שהוא חייב, הזומר את האילן כדי שיצמח הרי זה מעין זורע,
אבל המשקה צמחין ואילנות בשבת הרי זה תולדת זורע וחייב בכל שהוא,
וכן השורה חטיין ושעורין וכיוצא בהן במים הרי זה תולדת זורע וחייב
בכל שהוא. (רמב"ם שבת ח ב)

מדוע משקה לשם צימוח, שלכאורה יש לו אותה תכלית שהרמב"ם אמר שצריכה להיות לאבות, לא נחשב כאב אלא כתולדה? ומדוע השורה חטיין ושעורים הוא רק תולדה, והרי גם הוא לצמח מתכוין?

בהשקיה התכלית אמנם משותפת, אך אין כלל פעולה על גוף הצמח. בשריית חטיין יש פעולה על גוף הצמח, אבל אין קרקע. מסתבר, שלדעת הרמב"ם מלאכות שיש להם עניין אחד, תחשבנה אבות מלאכה, רק אם הן נעשות באותו גוף של אב המלאכה ויש להן אותה תכלית. כלומר, לגבי זורע: צימוח בקרקע. התולדות יהיו לפי הלכה זו אם יש להן אותה תכלית, כלומר: צימוח, גם אם אין הן באותו גוף.

אמנם, מהלכות רבות אחרות עולה בדברי הרמב"ם שכדי לדמות תולדה לאב, אין צורך בתכלית ריאלית דומה, אלא די בכך שיש דמיון צורני (כאופן הפעולה) גם אם התכלית שונה. למשל:

וכן הלוקח חלב ונתן בו קיבה כדי לחבצו הרי זה חייב משום תולדת בורר
שהרי הפריש הקום מן החלב, ואם גבנו ועשהו גבינה חייב משום בונה, שכל
המקבץ חלק אל חלק ודבק הכל עד שיעשו גוף אחד הרי זה דומה לבנין
(רמב"ם שבת ז ו)

המגבן ודאי שאין תכליתו לבנות בניין, אלא הכנת האוכל. הוא תולדה מפני שהוא "דומה לבניין" כלומר: שאופן עשיית המלאכה דומה בצורתו לבניין, בגלל תכונת קיבוץ החלקים. קיבוץ החלקים איננו ההגדרה התכליתית של בונה. כך, למשל, הפורש יריעה לעשות אוהל חייב משום בונה, אף שאין הוא מקבץ חלקים, מפני שהוא עושה בניין, וכן הנוקב נקב בלול:

העושה אהל קבוע הרי זה תולדת בונה וחייב,

...העושה נקב כל שהוא כלול של תרנגולים כדי שיכנס להן האורה חייב משום בונה (רמב"ם שבת פרק י הלכה יג - יד)

ברור שהגדרת בונה קשורה לבניין, במובנו הריאלי, אבל אחת התכונות (ולא היחידה) של בונה, היא קיבוץ חלקים והרכבתם לאחד, וזה קורה גם במגבן, ולכן מגבן הוא תולדה של בונה. נמצא, שאבות מעין מלאכה אחת הן מלאכות שתכליתן דומה לאב המלאכה והן נעשו באותו גוף שבו נעשה אב המלאכה. תולדות הן מלאכות על אחד משני צדדים: או שהתכלית הריאלית דומה, כגון: טיוב הקרקע, הצמחת דבר, או בניית בניין, אבל הפעולה נעשית בגוף אחר, על אוביקט אחר, או שהתכלית שונה אבל יש דמיון צורני מובהק, באופן הפעולה.

מנכש ומשקה

נחלקו רבה ורב יוסף בסיווגן של שתי מלאכות השדה - מנכש ומשקה:

אתמר, המנכש והמשקה מים לזרעים בשבת, משום מאי מתריגן ביה? רבה אמר: משום חורש, רב יוסף אמר: משום זורע. אמר רבה: כוותי דידי מסתברא, מה דרכו של חורש - לרפויי ארעא, האי נמי מרפויי ארעא. אמר רב יוסף: כוותי דידי מסתברא, מה דרכו של זורע - לצמוחי פירא, הכא נמי מצמח פירא. (מועד קטן ב ב)

רבה מעדיף לסווג מלאכות אלה כחורש, משום שהן נעשות על הקרקע, כחורש, והפונקציה המיידית שלהן דומה לחורש - טיפול בקרקע. רב יוסף מסווג אותן לזורע, בגלל תכליתן. התוס' הגדיר את המחלוקת:

קא מרפויי ארעא - דבתר עיקר המלאכה אזלינן ודומה לחורש ורב יוסף אף על גב דעיקר מלאכה דומה לחורש מחשבת הנפש לאו לרפויי ארעא ובהכי פליגי דרבה סבר לבתר המעשה מדמינן לה ולא אחר המחשבה ורב יוסף סבר בתר מחשבה אזלינן דהויא עיקר ולא אזלינן בתר הדמיון. (תוספות מועד קטן ב ב)

התוספות נוקטים בכמה מינוחים מקבילים כדי להסביר את עמדותיהם. רבה מסווג תולדות לפי עיקר המלאכה, ומדמה לפי המעשה, או הולך לפי ה'דמיון'. רב יוסף מסווג לפי מחשבת הנפש (המחשבה). בלשוננו, נחלקו האמוראים אם בסיווג התולדה יש להעדיף את העקרון התכליתי (מחשבת הנפש - רב יוסף) או את העקרון הצורני - אופן הפעולה (דמיון המעשה, עיקר המעשה). השקיה וניכוש נראות כחרישה, אבל תכליתן כמו זריעה. ברמב"ם ראינו שתולדות יכולות להיות גם הדומים בתכליתם וגם הדומים מבחינה צורנית, וכנראה שהרמב"ם חושב שרבה ורב יוסף מסכימים שתולדה יכולה להיות או בדמיון תכליתי, או בדמיון צורני, ונחלקו במקרה שבו שניהם קיימים, איזה מהעקרונות יש להעדיף כעקרון סיווג ראשוני. קריאה זו עולה גם משאלת אביי על שניהם:

אמר ליה אביי לרבה: לדידך קשיא, ולרב יוסף קשיא. לדידך קשיא: משום חורש אין, משום זורע לא? לרב יוסף קשיא: משום זורע אין, משום חורש לא? וכי תימא כל היכא דאיכא תרתני לא מיחייב אלא חדא, והאמר רב כהנא: זומר וצריך לעצים - חייב שתים, אחת משום נוטע ואחת משום קוצר. קשיא. (מועד קטן ב ב)

רב כהנא חידש שיש לחייב את הזומר וצריך לעצים שני חיובים: על קוצר, כי צריך לעצים, ועל נוטע - כי מצמיח את העץ. אביי תמה מדוע לא פסקו רב יוסף ורבה בעקבותיו שהחיוב כאן הוא כפול?

ננסה להשיב בשם רבה ורב יוסף. רב כהנא עוסק במקרה שבו אדם עושה פעולה אחת שיש לה שתי תוצאות ממשיות במציאות. באופן ממשי, העצים יצמחו עכשיו טוב יותר, ויש לו גם עצים להבערה - ולכן הוא גם קוצר. בהשקיה או ניכוש, יש רק תוצאה אחת במציאות - הקרקע נהיית פוריה יותר/נוחה יותר להצמחת הצמח. השאלה איננה אם לחייב על שתי התוצאות, אלא מבחינה אנליטית - האם יש לסווג לאב מלאכה אחד או לחבירו. בכגון זה רב כהנא לא דיבר, שהרי כל משקה בהגדרה פועל גם על הקרקע, שכן כך היא דרך ההשקיה, שהקרקע מתמלאת מים, והעץ יונק אותם. כלומר: התוצאה היא אחת, גם אם בשני שלבים, כמו במלאכות אחרות. כאשר הבעיה היא בעיית סיווג, ברור שאדם לא יתחייב פעמיים, שכן אין האדם מתחייב אלא על מה שהוא עושה בפועל, ולכן אפילו על מעשה אחד שתוצאותיו המציאותיות הן שתיים, יכול להתחייב פעמיים. אבל אם הספק הוא ספק תיאורטי, ספק בהלכה, ויש למעשה שתי פנים, לא יתחייב האדם שתיים בגלל שההלכה "לא הכריעה" כיצד יש לנתח מקרה כזה.